

स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास : एक समाजशास्त्रीय दृष्टीकोन

प्रा. ईश्वर लक्ष्मण राठोड

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

शि. म. ज्ञानदेव मोहेंकर महाविद्यालय, कळंब

प्रस्तावना :

भारताला स्वतंत्र मिळून ७५ वर्ष झाले असले तरी आजच्या आधुनिक भारतातील लोकांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने आजही दुर्गम व अतिदुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांना आरोग्यविषयक अत्याधुनिक सोयीसुविधा मिळत नसल्याचे दिसून येईल. कारण की, आजही तांडा, वाडी, वस्ती व शहर या ठिकाणी परिसर व घराची परिपूर्ण स्वच्छता नसल्याचे दिसते. जर प्रत्येक माणसांच्या परिसरात स्वच्छता निर्माण केल्यास आरोग्य समृद्ध होऊ शकेल. म्हणून स्वच्छता हे आरोग्याचे महत्त्वाचे अंग मानले जाते. आज अनेक ठिकाणी निकृष्ट राहणीमान असल्यामुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होत असतात. याबद्दल समाजामध्ये जाणीव जागृती करणे महत्त्वाचे आहे. परिसर स्वच्छतेचे महत्त्व हे जाणून घेत असतानाच अस्वच्छतेमुळे अनेक रोग आजार होतात हे लक्षात येते. सांडपाण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे सगळीकडे घाणीचे साम्राज्य निर्माण होते व अशा अस्वच्छतेमुळे डासांची निर्मिती होते. डासांमुळे होणारे आजार व त्याचा प्रादुर्भाव ह्यामुळे आरोग्याच्या विविध समस्या निर्माण होतात.

संत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या ग्रामगीता मध्ये स्वच्छता आणि आरोग्याविषयी मत मांडले आहेत. या ओवीतून त्यांनी ग्रामीण स्वच्छता आणि स्वच्छतेतून आरोग्य कसे नांदते याबाबत सांगितले आहे.

“सर्वानी गाव स्वच्छ करावे।तेथे आरोग्य नांदेल बरवे ॥

घाण खतावूनी नवनवे । वैभव येई उदयासी ॥

निश्चये ग्राम निर्मावया । प्रचारक हाचि मुख्य पाया ॥

ग्रामगीताही याच कार्या। निर्माण केली तुकड्या म्हणे ॥

स्वच्छता हे आरोग्य संबंधित सवयींचा व उपाययोजनांचा समूह होय. १९८६ साली जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यास गटाने मानवी विष्ट आणि सार्वजनिक द्रवकचऱ्यांची आरोग्यकारक पद्धतीने व्यक्तिगत किंवा सार्वजनिक आरोग्याला धोका न पोहोचेल अशा तऱ्हेने लावलेल्या विल्हेवाटीची पद्धत म्हणजे स्वच्छता होय.

मानवी विकासाच्या दृष्टीने विचार केले असता असे लक्षात घेता येईल की, स्वच्छता ही काळाची गरज आहे. स्वच्छता असेल तरच मानवी आरोग्य सक्षम व निरोगी राहू शकते. मानव जातीचा विकासाची ध्येये साध्य करावयाची असेल तर स्वच्छता आवश्यक आहे. स्वच्छता असेल तर आरोग्य आहे आणि मानवी आरोग्य निरोगी असेल तर मानवी समाजाचा विकास हि होऊ शकतो. समकालीन परिस्थितीत भारत सरकार व राज्य सरकार यांच्या वतीने “स्वच्छता हीच सेवा” यासारखे विविध उपक्रम राबवून देशातील लोकांना निरोगी आरोग्य देण्यासाठी प्रयत्न करित असल्याचे दिसून येते.

आजच्या स्थितीत या प्रमुख घटकात सुधारणा होणे गरजेचे आहे. यामध्ये मानवी विष्टेची सुरक्षित विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्हेवाट, घनकचरा नियोजन, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, साठवणूक आणि वापर पद्धती, घर स्वच्छता आणि अन्वसंरक्षण, पर्यावरण शुद्धता आणि वैयक्तिक स्वच्छता. या सर्व घटकांचे व्यवस्थितपणे नियोजन करून निर्मूलन व व्यवस्थापन करणे अत्यंत गरजेचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- स्वच्छता संकल्पना समजून घेणे.
- आरोग्याचे महत्त्व समजून घेणे.
- स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास हा दृष्टीकोन अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंध हे वर्णनात्मक पध्दतीने लिहिला आहे. हा लेख लिहिताना दुय्यम स्रोतांचा आधार माहिती उपलब्ध करून प्रस्तुत लेख मांडला आहे. सदर लेखात स्वच्छता, आरोग्य व विकासाच्या बाबतीत आजच्या समाजातील वास्तव परिस्थितीचे वर्णन केले आहे.

समाजसुधारकांचे स्वच्छता व आरोग्यविषयक विचार :

थोर समाजसुधारक महात्मा फुले यांनी ग्रामीण समाजातील स्वच्छतेविषयी आपले मत मांडले आहे. फुले यांनी अस्वच्छता, रोगराई, अपमृत्यू यांचा स्वचातेशी सहसंबंध लावला आहे. फुले यांच्या लिखाणामध्ये

शेतकऱ्याचे घर व परिसरातील अस्वच्छता व अनारोग्याचे प्रत्ययकारी चित्रण केले आहे, तसेच त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांत शरीराची व वस्त्राची स्वच्छता ठेवली नाही तर अनेक रोग जडतात. तसेच अनेक त्वचा रोग होतात हे सांगितले आहे. महात्मा गांधीजीनी सफाई, व्यक्तिगत स्वच्छता, ग्रामसफाई, शहरातील सफाई, कौटुंबिक आरोग्य यासंबंधी मौलिक विचार मांडलेले आहेत. त्यांच्या मते, शाळांमध्ये सर्वप्रथम स्वच्छता व सफाई या गोष्टी शिकविल्या जाव्यात. कारण यामध्ये बाकीचे शिक्षण येत असते. गावाची स्वच्छता नियमितपणे केली तर गावातील आजार कमी होतील. आजारांपेक्षा आजार प्रतिबंधक गोष्टीकडे लक्ष दिले पाहिजे. ग्रामीण स्वच्छतेमध्ये तळी, विहिरी, स्वच्छ ठेवणे, तस्ते व सार्वजनिक ठिकाणे स्वच्छ ठेवणे, टाकाऊ वस्तूपासून उपयुक्त वस्तूची निर्मिती करणे यावर भर दिला पाहिजे तसेच ग्रामीण लोकांची जर स्वखुशीने लक्ष दिले तर आरोग्यासाठी लागणारा खर्च आपोआप कमी होईल. शौचासाठी उघड्यावर न बसने. गावात रोगजंतू होणार नाहीत व पर्यायाने गाव स्वच्छ राहिल असे उपक्रम राबविणे. अशा प्रकारची महात्मा गांधी यांची विचारसरणी होती. गांधीजीनी ग्राम स्वच्छतेबद्दल केवळ विचार न मांडता सेवाग्राम सारख्या अनेक संस्था स्थापन करून प्रत्यक्ष सफाई करण्याचे व स्वच्छता ठेवण्याचे कार्य केले आहे.

संत गाडगेबाबा यांनी देखील स्वच्छतेबाबत जनजागृती केलेली आहे. त्यांनी महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक व आन्ध्रप्रदेश या राज्यातील लोकांमध्ये स्वच्छतेच्या व सामाजिक अनिष्ट प्रथा परंपरेबाबत जनजागृती करण्यासाठी त्यांनी भजन व कीर्तन या लोकप्रिय माध्यमांचा पवार केला. संत गाडगेबाबा यांच्या कीर्तनातून बंधुभाव, गावातील ऐक्य यासाठी मौलिक विचार दिले. गावागावात झाडू घेवून लोकांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देवून समाजाचे प्रबोधन करत. स्वच्छता, प्रामाणिकपणे व परोपकार वृत्ती या तीन बाबी भोवती त्यांचे प्रचार कार्य फिरत होते. संत तुकडोजी महाराजांच्या पूर्वी सार्वजनिक स्वच्छतेचे महत्व गाडगेबाबा आपल्या कृतीतून लोकांना पटवून देण्यासाठी आयुष्यभर महाराष्ट्रात फिरून आपल्या किर्तनातून स्वच्छता संवाद साधला. ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचे ते सर्वात मोठे व यशस्वी प्रचारक होते. त्यांनी आपल्याबरोबर ग्रामीण स्वच्छता, अंधश्रद्धा निर्मूलन आणि शिक्षण या क्षेत्रात काम करणाऱ्या हजारो कार्यकर्त्यांचे मोहोळ तयार केले. म्हणूनच महाराष्ट्र शासनाने संपूर्ण

स्वच्छता अभियानास संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान असे नाव दिले होते.

महाराष्ट्रातील अनेक समाजसुधारकांनी पूर्वीपासूनच महाराष्ट्रातील स्वच्छता, आरोग्य व विकास यासाठी प्रबोधन करीत आलेले दिसून येतात. यामध्ये प्रामुख्याने महात्मा फुले, महात्मा गांधी, संत तुकडोजी महाराज, संत गाडगेबाबा, सेनापती बापट, अप्पासाहेब पटवर्धन अशा अनेक समाजसुधारकांनी ग्रामीण व शहरी समाज जीवनाच्या परिवर्तनासाठी कृतीतून प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

स्वच्छता, आरोग्य आणि विकास :

स्वच्छता ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. स्वच्छ ठेवणे ही गोष्ट वैयक्तिक व सामूहिक दृष्टीने खूप महत्वाची आहे. ग्रामीण किंवा नागरी भागात लोक वस्ती करून राहत असलेल्या ठिकाणी स्वच्छता नसेल तर त्याचे परिणाम मानवी आरोग्यावर होत असतो. म्हणून आपल्या सभोवताली असलेला स्वच्छ असणे गरजेचे आहे. परिसर स्वच्छतेमध्ये लोकांना योग्य व पुरेसा आहार, शुद्ध पाणी इत्यादी घटक महत्वाचे आहे. प्रत्येक व्यक्तीने वैयक्तिक स्वच्छते इतकेच परिसर स्वच्छतेला महत्व देणे गरजेचे आहे. आपले घर व त्याचा परिसर स्वच्छ ठेवले तरच आपल्या गावाचे आरोग्य चांगले राहण्यास मदत होईल. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या मते ६०% आजार किंवा रोग सुरक्षित/ शुद्ध पिण्याच्या पाण्याच्या व योग्य परिसर स्वच्छतेच्या अभावामुळे होतात. विशेषतः कुपोषित बालकांवर अशुद्ध पाणी, प्रदूषित परिसरच प्रतिकूल परिणाम करतो. परिसर स्वच्छ ठेवणे ही सामूहिक जबाबदारी आहे. परिसर स्वच्छता एकदाच करून भागणारी गोष्ट नाही तर सतत चालणारी प्रक्रिया आहे. परिसर स्वच्छतेमध्ये शुद्ध हवा, स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा, सार्वजनिक ठिकाणची स्वच्छता, मानवी मलमुत्रांची विल्हेवाट, पाळीव प्राण्यांची देखभाल, घरातील स्वच्छता, शेण व कचऱ्याची विल्हेवाट, सांडपाण्याची विल्हेवाट. या सर्व गोष्टींचा समावेश करता येईल पण या सर्व गोष्टींची विल्हेवाट कशी करावी यावर विचार करणे आवश्यक आहे. समग्र मानव जातीच्या परिवर्तन व विकासाचे ध्येये साध्य करावयाची असेल तर उपरोक्त सर्व पैलूंचे निराकरण होणे अत्यंत महत्वाचे आहे. ग्रामीण व शहरी समाजातील समकालीन स्थितीत स्वच्छताविषयक आमुलाग्र सुधारणा झाल्यास मानवी आरोग्य व विकासाच्या गतीत वाढ होऊ शकते. आज अनेक प्रगत देशात आरोग्यविषयक सोयी सुविधा मुबलक

प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे जागतिक आरोग्यविषयक अहवालावरून लक्षात येते. तसे बदल व भारतीय लोकांना स्वच्छता व आरोग्यविषयक सोयी सुविधा मिळणे अत्यंत आवश्यक आहे. इतर प्रगत देशाच्या तुलनेत भारतात आरोग्यविषयक सोयी सुविधा उपलब्ध झाल्यास भारत हा देश अन्य प्रगत देशाच्या विकासाच्या बाबतीत पुढे जावू शकतो. परंतु आजही भारतातील अनेक राज्य व प्रदेशात मुलभूत सोयी सुविधा नसल्याचे दिसून येते. परंतु आताच्या सरकारच्या वतीने मानवी आरोग्य व कल्याणाच्या दृष्टीने विविध धोरणाची अंमलबजावणी करून परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले जात असल्याचे दिसून येत आहे.

पाणी स्वच्छता, पोषण आणि मानवी विकास या सर्वांमध्ये थेट सहसंबंध अस्तित्वात असतो. दुषित पाणी पिणे, उघड्यावर शैचाला जाणे आणि सांडपाण्याचे नीट नियोजन न करणे यापुढे अनेक रोगांना आमंत्रण मिळते आणि यांच्या दुष्टचक्रात समाज अडकतो. परिणामी समाजाचा आरोग्य निर्देशांक ढासळतो. कोणत्याही समाजाची प्रगती करावयाची असेल तर प्रथम त्यांच्या आरोग्यविषयक सोयी सुविधा मध्ये सुधारणा करून आरोग्याच्या बाबतीत सक्षम समाज निर्माण करणे गरजेचे आहे. यासाठी ग्रामीण व शहरी भागात स्वच्छता अभियानातील मुलभूत तत्वे जोपासणे किंवा महत्त्व देणे आवश्यक आहे. स्वच्छता अभियानाची ध्येये आणि उद्दिष्टे व त्यांची अंमलबजावणी झाल्यास स्वच्छताविषयक परिवर्तनाची चळवळ समग्र समाजात दिसून येईल.

स्वच्छता अभियानाची उद्दिष्टे :-

स्वच्छता अभियानाची उद्दिष्टे पहिले असता असे म्हणता येईल की, यामध्ये

1. देशाच्या ग्रामीण भागातील जीवनमानाची गुणवत्ता उंचावणे.

2. ग्रामीण भागात स्वच्छता कार्यक्रमाची व्यापकता वाढविणे.
3. जाणीवजागृती आणि आरोग्यविषयक शिक्षण यातून स्वच्छतेच्या सुविधांची मागणी निर्माण करणे.
4. ग्रामीण भागातील शाळा आणि अंगणवाड्यातून स्वच्छतेच्या सुविधा निर्माण करणे आणि विध्यार्थ्यांना आरोग्यविषयक शिक्षण देणे व स्वच्छतेच्या सवयी लावणे.
5. स्वच्छतेच्या कमी खर्चाच्या आणि योग्य तंत्रांना प्रोत्साहन देणे.
6. पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे व अन्नपदार्थांचे प्रदूषण करण्यासाठी उघड्यावर मलमूत्रविसर्जन करण्याच्या पद्धतीचे निर्मूलन करणे.

ग्रामीण व शहरी समाजातील स्वच्छता व आरोग्य सुधारायचे असेल तर स्थानिक पदाधिकारी, तालुका व जिल्हा प्रशासन यांनी लक्ष घालून समग्र व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. तसेच विविध सामाजिक संस्थेच्या माध्यमातून सोयी सुविधा उपलब्ध झाल्यास स्वच्छतेच्या बाबतील बदल होईल आणि ग्रामीण व शहरी लोकांना पोषक आरोग्य मिळेल. यामुळे भविष्यकाळात समाजाची विकासाच्या गती मध्ये परिवर्तन दिसून येईल. म्हणून समाजातील व्यक्तींचे आरोग्य महत्वाचे आहे. तसेच त्या लोकांचे विकास होणे देखील तितकेच महत्वाचे असल्याचे दिसते.

संदर्भ:

1. नियोजन मंडळ, भारत सरकार (१९७२), महाराष्ट्रातील गांधी स्मारक निधीच्या ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रमाचा मूल्यमापन अहवाल.
2. डॉ. धर्माधिकारी एच. एन. (१९९१), ग्रामीण स्वच्छता, लोकराज्य, १-१५ नोव्हेंबर.
3. इंटरनेट वरील संदर्भ.